

KRITIKA - 2011. március

Nóvé Béla

Cenzúraviták a 80-as évek Magyarországon

Írásom elemző áttekintést kíván adni a független hazai fórumok formálódásáról, s azok önreflexiójáról: az 1980-as évek cenzúravitáiról. A nyilvánosságért folyó harc a rendszerváltás előtti évtized kulcskérdése volt – kevéssel Gorbacsov előtt, majd alatt –, az maradt a friss és ropogós korai demokrácia kulturkampfos, médiaháborús éveiben is, mi több, ma sem szűnt meg sokfelől, sokak által vitatott kérdés lenni, úgy is mint a hazai demokratikus mozgalmak eszmei, politikai örökségének része. Ám az effajta mélyen a múltba nyúló, szenvedélyes és sokban ideologikus viták 1990-től napjainkig éppoly jellemzőek a posztkommunista térség – Oroszország, Lengyelország, a Cseh Köztársaság s a többi ország – rendszerváltás utáni közéletére, ambivalens nyilvánosságfelfogására is. Legyen bármi régi a történet – ld. március 15-ét –, a sajtószabadság, a nyilvánosság foka mindig is érzékeny demokráciateszt marad. Egy-egy szamizdatban évtizedekkel korábban közölt írás kihívó érvelésével olykor még ma is képes eleven vitát kiváltani – mint példa rá Haraszi Miklós elsőként 1981-ben megjelent A cenzúra esztétikája című pamfletje. Ezt kevéssel első magyar megjelenése után franciául (L'Artist d'Etat), angolul (The Velvet Prison) és németül (Die Staatskünstler) is kiadták, ám igazán széles körben olvasottá és vitatottá csak a közelmúltban vált, méghozzá kínai diákok és értelmiségiek körében, miután Hongkongban készült kanton-kínai fordítását a világhálón is közre adták. Mindez remélhetőleg csak újabb bizonyossága annak, hogy a szabad nyilvánosságot, a kritikai gondolkodást többé nem lehet tartósan sehol korlátozni.

Eszmetörténeti kalandozásunkat kezdjük egy rövid definícióval, melyet Kőszeg Ferenc, a

Beszélő egyik alapítója, maga is jeles szamizdatszerző kínál egy „szerkesztői jegyzetében”:

„Az orosz szó: 'szamizdat' saját, azaz önálló kiadást jelent. 1 Ennek egy cenzúramentes világban persze nem volna semmi értelme. Ám mindazon országban, ahol a kormányzat magának tartja fenn a jogot, hogy könyvek, folyóiratok és cikkek közlését engedélyezze, minden szamizdat, ami a cenzor pecsétje nélkül kerül forgalomba. Ekként cenzúra és szamizdat egymást feltételezi; mindaddig, amíg cenzúra létezik, lesznek cenzúrázatlanul terjesztett írások is.”

Kis magyar szamizdattörténet2

Magyarországon, ha nem is így nevezték, már az ötvenes évektől létezett szamizdat, bárhogyan próbálta is a szabad gondolatközlés minden formáját a diktatúra elfojtani. Az írók, költők színe-java ugyan hallgatásra volt ítélve, ám betiltott vagy kéziratosszerű műveiket szorgosan másolva kézről kézre adták. Számottevő volt ez időben az engedély nélkül terjesztett vallásos irodalom is majd minden felekezeti körében. Az 56-os forradalom leverése után földalatti nyomdákban kikerült röplapok, pamfletok, kiáltványok tucatjait körözték nagy példányszámban a diákok, munkások és értelmiségiek között. Ha szerzőik vagy előállítóik lebuktak, súlyos börtönökkel fizettek érte.

Maga a szó: „szamizdat” a magyarban a cenzúramentes közlés orosz és lengyel gyakorlatával együtt vált ismertté. A tiltott, rendszerbíráló írások terjesztése orosz mozgalmi mintára és közvetlen lengyel ösztönzésre Magyarországon számottevően 1977 táján indult meg. E korai időkben hozzávetőleg 170 kiadvány jelent meg, jórészt írógépes és stenciles sokszorosításban. Az egyik legjelentősebb korai szamizdat a Marxizmus a negyedik évtizedben című antológia volt. Egy másik sokszerzős gyűjtemény: a Kenedi János szerkesztette, 800 oldalas Profil, a 70-es évek ama verseit, prózáit, esszéit és tanulmányait adta közre, melyek közlését a hivatalos lapok úgynevezett „profilidegenként” elutasították. A korai magyar szamizdat legjelentősebb vállalkozása azonban kétségkívül a Donáth Ferenc és társai által szerkesztett 3 kötetes, 76 szerzős, 1000 oldalas Bibó-émlékkönyv volt, amely az 1956-os forradalmi kormány államminisztere, az 1979-ben elhunyt kiváló politikai gondolkodó portréját, eszméit és politikai hagyatékát idézi. E kezdeti, még jobbára írógépes korszak cenzúramentes folyóiratai közül a Magyar Figyelő főként a hazai ügyekről és a határon túli magyarság helyzetéről adott számot, míg a Kelet-európai Figyelő cikkszerzőket közölt a keleti tömb szamizdat lapjaiból és a „tamizdat”-ból, a nyugati emigráns sajtóból.

1981-ben a lengyel Szolidaritás ellenállhatatlanul hódító sajtóján felbuzdulva Magyarországon is több csoport tért át az immár nagyobb közönségnek szánt szamizdatozásra. Az első nyomdagépen készült hazai független kiadvány a Kelet-európai Figyelő 5., 1981. augusztusi száma volt, amely jellemzően az A lengyel nyár címet viselte.

A Jaruzelski-puccs a formálódó hazai demokratikus ellenzéknek is válaszpont elé állította. A kiábrándultak visszavonultak, mások a lengyel modell tanulságait levonva továbbra is aktívak maradtak. A Kisúgó és a Magyar Figyelő megszűnt, ám az új mértékadó ellenzéki lap: a Beszélő épp ekkor kezdte máig tartó, viszontagságos karrierjét.

Az első szamizdat lapokkal együtt megindult a független könyvkiadás is. A legkorábbi s a legtöbb címet megjelentető szamizdatműhely Demszky Gábor 1982-ben indított AB Független Kiadója volt. Ez politikai tárgyú könyvek mellett (Szemelvények Kelet-Európa történetéből, 1956, Lengyelország, Gulag) mind nagyobb számban közölte, hazai vagy külföldön élő magyar szerzők (Faludy György, Konrád György, Eörsi István, Kis János, Haraszi Miklós, Dalos György) műveit is. Ugyancsak az AB-nál jelent meg magyar fordításban elsőként George Orwell három műve, Václav Havel drámái és Milan Kundera több regénye is. Egyik legnépszerűbb kiadványa Faludy György 600 oldalas önéletrajzi regénye: a Pokolbeli víg napjaim volt, amely bár angolul, franciául, németül, svédül és japánul már jó néhány kiadást megért, szerzője anyanyelvén az AB-nál jelent meg elsőként szamizdatban.

Egy másik független könyvműhely, a Nagy Jenő indította ABC Kiadó többek között Arthur Koestler Sötétség délben című regényét és Raoul Wallenberg életrajzát adta ki. A Magyar Október (M.O.) Független Kiadó gazdája, az intranzigens 56-os Krassó György, főként a forradalom dokumentumainak és irodalmának közreadásában jeleskedett. Kiadványai közt találni Bibó István 1956-os írásait, s a kiváló lengyel költő és újságíró: Wiktor Woroszyłski Magyarországi naplóját. Ugyancsak az M.O. adta ki a Rajk-per egyik túlélője: Szász Béla önéletrajzi kötetét: a Minden kényszer nélkül, továbbá Orwell 1984 című regényét is. A nagyobb kiadók mellett több kisebb – Áramlat, Katalizátor Iroda, Alulnézet és Szabadidő – is aktív részt vállalt a cenzúramentes hazai könyvkiadásban. Külön említést érdemelnek az Inconnu csoport bátor politikai manifesztációi és művészi kiadványai. Noha a cenzori gyakorlat Magyarországon némivel engedékenyebb volt, mint a szovjet tömb más országaiban, a fenti művek a független kiadói műhelyek vállalkozása nélkül aligha jelentek volna meg a rendszerváltásig.

A hazai szamizdat sajtó néhány fontosabb lapja: Beszélő, Máshonnan Beszélő, AB Hírmondó, Demokrata, Égtájak között, Vízjel, Magyar Zsidó, Határ/idő/napló – Erdélyi Figyelő. A sokszorosítási technika a kezdeti stenciltől, a szitanyomaton, a „rámkán” és a fénymásoláson át az ofszetnyomtatásig terjedt. Az 1980-as évek közepére már ez utóbbi vált uralkodóvá, főként a könyvkiadásban.

1988 őszén az ellenzéki mozgalmak fölerősödtek, megindult a demokratikus pártok szervezése, s a cenzúramentes kiadványok dömpingjét nem állíthatta meg senki és semmi. A politikai realitások elismeréseként Németh Miklós kormányfő 1989 májusában végül bejelentette, hogy a kormány rendeletileg megszünteti a sajtó- és nyomdatermékek előzetes engedélyeztetési kötelezettségét. Ezzel hivatalosan is véget ért Magyarországon a kommunista rendszerrel jó négy évtizeden át erőszakkal prolongált cenzúra. Mindent egybevetve a magyar szamizdat bő egy évtizede alatt több mint 300 könyv és vagy két tucat folyóirat jelent meg 1977-től 1989-ig. (Kritikai igényű teljes bibliográfia és sajtórepertórium sajnos máig sem készült.) Ez a termés nyilván nem oly sokszínű és bőséges, mint a nagy múltú szovjet-orosz szamizdaté, ahogy mozgósító ereje, tömeghatása sem mérhető a független lengyel sajtóéhoz, amely sok éven át egy egész társadalom ellenállását tartotta ébren a kommunista önkénnyel s a hadiállapottal szemben. Ám azért nincs okunk szégyenre. A magyar szamizdat két markáns erénye: az intellektuális erő s a konok igazságkeresés annyi év múltán újraolvasva is szembetűnő. Ennek éthosza üt át a cenzúraviták érvein, csakúgy, mint a független nyilvánosság afféle ritka alkalmain, amilyen az 1985-ös alternatív fórum vagy a Magyar Írószövetség közgyűlései voltak.

A „létező szocializmus” nem létező cenzorai

„Magyarországon nincs cenzúra.” – nyilatkozta Aczél György, az MSZMP KB kulturális titkára egy 1980-as, Paul Lendvainak adott interjúban.³ Ha nincs, hát hogy van mégis? – tűnődött az orwelli „duplagond” eme fogós talányán a hajdani pártállami polgár. Hiszen az, hogy a „létező szocializmus” nem lehet meg cenzúra nélkül, evidens volt mindenki számára, még ha ezt a kommunista kultúrpolitika majd negyed századon át legfőbb irányítója oly rutinos propaganda-hazugsággal tagadta is.

A kérdés tehát: Hol van, mint van, kik hogyan működtetik? A cenzúra egy represszív, antidemokratikus rendszer lényegi eleme, s lám, mégis: a kortársak zöme bajosan tudott volna konkrét bizonyítékkal szolgálni köznapi működésmódját illetően. Mi több, az egykori hatalmi kontrollmechanizmusok rekonstruálása sok esetben még a mai történészek számára is inkább egy kirakós játékhoz hasonlít, részben a rendszer komplexitása, részben a hiányzó adatok és dokumentumok miatt.

Az első, amit le kell szögezni, hogy Magyarországon – akár a keleti tömb más országaiban – egy központosított, többszintű, mindenre kiterjedő és nagyobb részt preventív cenzori rendszer működött évtizedeken át, formális és bizalmas, nyilvános és fedett pártutasításokkal egyaránt. Mi tagadás, a rendszerváltás után bőszsen elszabadult antikommunista rali nemigen segített megérteni a kommunista rendszer köznapi működésmódját, így első látásra ma is csak annyi tűnik biztosnak, hogy a kommunista szisztéma holmi gyatrán álcázott rendőrállam volt, amely masszív bürokráciára támaszkodott. Ám a személyi és intézményi felelősség, a tényleges hatáskörök dzsungelében évtizedek múltán sem könnyű rendet vágni.

Kezdjük ott, hogy már a média, a közoktatás, a kultúra, a tudományos és művészeti élet fölött gyakorolt főcenzori funkciók is megosztottak voltak a pártközpont több osztálya és testülete között. Noha tényleges hatáskörüket és hatékonyságukat nagyban befolyásolták a kulcspozíciók változásai s az apparátusi elitek rejtett rivalizálása, e testületek közül mind az MSZMP KB alá tartozott, és kivétel nélkül mind a megfelelő állami szervezet: minisztérium, önkormányzat, tömegtájékoztatási, oktatási és kulturális intézmény, belügyi szerv, etc irányításával fejtette ki cenzori funkcióját. A központi bizottság (KB) és a politikai bizottság (PB) által legfelső szinten hozott döntések, irányelvek előkészítését, majd gyakorlati foganatosítását a központi adminisztratív osztály (KAO) végezte egy KB-titkár irányításával. Ugyancsak a KAO feladata volt, hogy időről időre jelentésben számoljon be az aktuális problémákról, így az ellenzéki írók, egyes folyóiratok és kiadványok körüli konfliktusokról, botrányokról. A PB jóváhagyásával ez az osztály volt hivatott végrehajtani a legkeményebb „személyi döntéseket”, így a renitens folyóirat- és könyvkiadói szerkesztők leváltását, a tabutörő írókra, újságírókra kirótt publikációs tilalmat, a szamizdat kiadók és szerzők elleni rendőri, bírósági intézkedések foganatosítását, a zsarolásként, jutalmazásul és fenyegetésül egyként használt útlevel-engedélyezési és kivándorlási ügyeket, etc.⁴

A KAO-n kívül még legkevesebb két másik szervezet látott el cenzori feladatokat, mindkettő a KB mellé rendelve, egyikük: az agitációs és propagandaosztály (APO), másikuk: a tudományos, kulturális és közoktatási osztály. Az előbbi – egykori kedélyes paternalizmussal: „az APÓ” – rendszeresen tartott „aktuális ideológiai és politikai” eligazításokat a folyóiratok

főszerkesztőinek, a televízió, rádió vezetőinek, s direkt utasításaival közvetlen felügyeletet gyakorolt az olyan par excellence cenzori szervek felett is, mint amilyen Kiadói Főigazgatóság vagy a Filmfőigazgatóság volt, melyek engedélye nélkül film vagy könyv nem készülhetett és nem kerülhetett forgalomba. Ez utóbbi: a TKKO volt hivatott széles körű felügyeletet gyakorolni a megfelelő párt- és állami szervek irányításával a tudomány, a kultúra és a közoktatás megannyi ága felett, némileg „finomabb” és diszkrétebb módszerekkel, mint az APO: például a megfelelő káderek kinevelésével és kinevezésével a fontosabb intézmények és testületek élére.

De vajon miként reagált a magyar pártvezetés a szamizdatmozgalom s a demokratikus ellenzék 1979-es színrelépésére? Az első, ami szembetűnő, hogy e kihívó jelenségekről a kommunista vezetés nyilvános fórumon úgyszólván sosem tett említést, ami híven tükrözi egy csatlós diktatúra eredendően szégyenlős és hipokrita természetét. Ám e tekintetben még a legfőbb párttestületek: a KB és a PB zárt ajtók mögötti tanácskozásainak jegyzőkönyvei is csalódást keltenek, többnyire híjával minden személyes érvnek, valódi vitának. A legfelső pártvezetés preferenciái azonban így is jól kirajzolódnak: 1. kerülni minden (kül- és belpolitikai) botrányt; 2. minden formális és bizalmas eszközt igénybe venni az ellenzéki csoportok megfélemlítése és elszigetelése érdekében, s végül 3. a „piszkos munkát” a titkosrendőrségre és néhány megbízható sajtókáderre hagyni, akik mindenkor készen állnak, hogy a renitens írókkal és ellenzékiekkel szemben bőszejáró kampányt indítsanak.

Az 1960-as évek végétől 1988-ig ismételt párthatározatok próbálták felszámolni a „második nyilvánosság”-ot (mely eufemisztikus gyűjtőfogalomba a szamizdat és a tamizdat épp úgy beletartozott, mint bármely más alternatív fórum, így a független értelmiség által szervezett „repülő egyetem” lakásszemináriumai), ám csak kevés sikerrel. Ilyenformán a legégetőbb és legkínosabb ügy a „párhuzamos” vagy „kettős publikálások” praxisa maradt, valamint a szamizdat és tamizdat (az emigráns sajtó) egyre szorosabb együttműködése, melyeket ülésein a PB váltig kárhoztatott, ám megakadályozni, felszámolni egyiket sem tudta. Mindkét jelenség a párt információs monopóliumát fenyegette – az ország határain innen és túl érzékeny hitelvesztést okozva a belpolitikai tájékoztatásban s a rezsim Nyugatra irányuló propagandájában. A „párhuzamos publikálás” bűnébe a szerző akkor esett, ha szamizdatban és az államilag engedélyezett fórumokon egyaránt publikált, sőt olykor még a nyugati vagy emigráns médiumokban sem áttallott bíráló hangú nyilatkozatokat tenni – megfélemlítve a „nem-létező” kommunista cenzúra íratlan játékszabályairól. (Ez utóbbiak közül a legveszélyesebbnek a Szabad Európa Rádió számított kiemelt 56-os szerepe, jó vétele és komoly hallgatottsága révén.) A politikai bizottság 1987 végéig ismételt határozatokban sürgette a „párhuzamos publikálás” gyakorlatának felszámolását – mindhiába. 1980. december 9-én, mikor a kérdést a PB első ízben tárgyalta, az alábbi határozat született:

„Meg kell akadályozni, hogy egyesek többféle nyilvánosság csatornáit használják fel nézeteik terjesztésére. Azoknak a szerzőknek az írásait, akik íásaikat a Szabad Európa Rádió vagy más ellenséges rádióadók, a Magyar Füzetek, vagy más ellenséges kiadvány rendelkezésére bocsátják, vagy illegálisan terjesztett ellenzéki kiadványokban („szamizdatokban”) publikálnak, a kiadók, folyóiratok, más sajtóorgánumok szerkesztősegei csak előzetes konzultációk alapján közöljék. Azoknak a szerzőknek a névsorát, akikre vonatkozóan a szerkesztősegek ilyen előzetes konzultációkra kötelezettek, a KB tudományos, közoktatási és kulturális osztálya állítsa össze, és gondoskodjon arról, hogy az eljusson az illetékes állami szervekhez, a kiadók és

szerkesztőségek vezetőihez.”⁵

Habár a PB és a pártállami bürokrácia ismételten napirendre tűzte annak tárgyalását, hogy miféle politikát érvényesítsenek az „ellenzéki-ellenséges csoportokkal” és az „illegális kiadványokkal” szemben, ennek elveit nyilvánosan soha nem tették közzé, ahogy a tiltott szerzők és művek listáját sem – hiába is követelték ez utóbbit a Mozgó Világ renitens szerkesztői vagy az 1981-es, 1986-os írószövetség közgyűlések rebellisei, mint arra még kitérünk. Az informalitás, a „kézivezélés” a napi adminisztratív ügyekben mindvégig uralkodó maradt az egész Kádár-érában, így annak utolsó éveiben is.

Mint okkal gyanítható, komoly cenzori teendők hárultak a „Gondolatrendőrség”-re is, főként a BM III/III. osztályára. 1977-től 1989-ig számos házkutatás, előállítás, elkobzás, „sajtórendészeti” bírságolás és több más rendszeres zaklatás érte a szamizdatkészítőket és -terjesztőket. Összességében bő egy évtized alatt a szabad nyomtatványok sok ezer példánya került rendőrkézre és hatósági megsemmisítésre, s jó néhány sokszorosító eszközt elkoboztak. A korai években, 1982–1984-ben a szamizdatkommandók és rendőri bírságolások fő célpontjai a Beszélő és a Hírmondó szerkesztői voltak. Kőszeg Ferencet s több más ellenzékit fenyegető, agresszív követéssel próbáltak megfélemlíteni. 1983 tavaszán Demszky Gábort a nyílt utcán rendőrök összeverték, majd „hatóság elleni erőszak” vádjával 6 hónap felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték. Valamivel később Krassó Györgyöt, a Magyar Október Kiadó gazdáját, illetve a Demokrata, az Égtájak között és a Katalizátor Iroda szerkesztőit sújtották sorozatos házkutatások, bírságok és más büntetések – így a súlyos szívbeteg Krassót például rendőri felügyelet alá helyezték.

A „bársony börtön” – kívülről, belülről

Az első radikális rendszerbírálat, amely frontális támadást intézett a cenzúra intézményvilága ellen, Haraszti Miklós szamizdatként publikált pamfletje volt, mely magyarul az A cenzúra esztétikája⁶, angolul a The Velvet Prison⁷ címmel jelent meg. Haraszti már valójában az 1970-es évek közepén elkezdte formálni a maga szatirikus cenzúrabírálatát, mikor a kádári konszolidáció még kikezdehetetlennek tűnt a maga rutinszerű, „szakmai” látszatokkal álcázott intézményes kontrolmechanizmusával a kultúra, a művészet, a tudomány és az oktatás megannyi területén. Ráadásul az írók és művészek s velük együtt a szinte kizárólag állami alkalmazott értelmiség túlnyomó része a rezsim játékszabályait nemcsak immel-ámmal látszott betartani, hanem lelkesen és önként. Haraszti épp ez az uralkodó magatartásnormának tetsző „rendszerhűség” vezette ama következtetésre, hogy két évtizeddel az 1956-os forradalom leverése után a hatalom sikerrel átruházta cenzori elveinek és gyakorlatának számos funkcióját az öncenzúrát vállaló művészeknek s a magukat készséggel fegyelmező értelmiségieknek. Haraszti szemében ez volt a legnagyobb kihívás, amely a szellemi és kulturális élet korábbi nyers és direkt hatalmi kontrollját egy „új civilizációval” látszott felváltani. Íme néhány szellemes kitétel, hogy miben is látta e változás történelmi újszerűségét:

„A cenzúra többé nem egyszeri, külsőleges beavatkozás. Gyakorlatilag teljes ellenőrzés alatt áll az alkotás és az alkotó. Új kultúra keletkezett, amelyben művészet és cenzúra kölcsönösen erősíti egymást. Még csak nem is olyan kellemetlen a dolog, mint azt a cenzúra klasszikus ellenfelei képzeltek volna. Az állami irányítás azért költözött be a művészetbe, mert a művész

beköltözött az államba. (...)

Nem célom, hogy a cenzúrázottak anekdotáit szedjem szomorú csokorba, vagy hogy a felügyelet rendszerét tudományos úton gonosz szándékokkal ruházzam fel. Ez is, az is csak elodázná a kérdést: ki mindenki csinálja az irányított kultúrát? Miért csinálja? Hogyan csinálja? Miért ilyen tartós? Vajon elegendő magyarázat-e fennmaradására a nyílt vagy burkolt terror működése? Lételeme-e a szabadság valóban a művészetnek?”⁸

A fenti idézet jól jelzi, hogy Haraszi pamfletjével, nem kevés iróniával, sőt gyakran gúnnyal, valójában „az ördög ügyvédje” szerepét veszi magára. Ám ezzel együtt a gondolat és a művészet „eredendő” szabadságát megkérdőjelező kultúrtörténeti szkepszise máig megfontolásra érdemes:

„Ki bírálná az óegyiptomi művészek szolgalelkűségét? Ki követelne hagyománytipró vagy rabszolgapárti művészetet az antik görögöktől? Értelmes dolog volna-e a művészet szabadságát hiányolni a keresztény középkortól? Polgári volna-e az a művészet, amely nem volna egyúttal nyereséges áruk termelése is? Maga a művészet talán örök, de ez csak az úrlakóknak újság. Aki esztétikai elfogulatlanságot követelne olyan államoktól, melyek munkaadói polgáraiknak, és autonómiát olyan művészekről, akik megbecsült alkalmazottak, ne csodálkozzék, ha meg sem értik. Úgy néznek rá, mint a jövő a múltra.”⁹

A cenzúra esztétikájában Haraszi rendre visszatér ama lényegi dilemmára, hogy „az irányított gondolat rendszere” ugyan mitől volt oly sikeres a múltban, s hogy melyek lehetnek jövőbeni esélyei. Íme néhány válasz a Sorok közt olvasni című záró fejezetből:

„Vajon tartós civilizáció lehet-e kettős beszédű? Akadnak, akik reményt merítenek ebből az ideológiai bújócskából. Hiszen a klasszikus cenzúrák kudarca óta oly nehezen hihető, hogy egy sorok között társalgó nyilvánosság sokáig irányított maradjon!”

Ám rövid az emlékezetük. Sok ezer évig állt fenn a kínai birodalom, s a mandarinok mindvégig a császárok erényeit dicsérték költeményeikben: csak a sinológusok tudják, hogy irónia és pártütés bujkált soraik között. A középkorban vajon nem az elfogadott hittételeket értelmezték újra az eretnekek, mígnem befogadták vagy kiátkozták őket? Miért tartanánk az államszocializmus kettős beszédét bomlasztóbbnak és rövidebb életűnek, mint az előképeit? A sorok közötti beszéd már most is kultúránk oroszlánrésze. Nem is csak a művészek kiváltsága ez a technika. A Hivatal is a sorok között beszél, ha úgy tetszik: öncenzúrával. Sorközelvasó szemüveg nélkül a hűséges alattvaló sem boldogul. Kultúránk tagolódása csak innen olvasható ki. A valódi kommunikáció a sorok között zajlik. A sorok közötti tér nem más, mint maga az irányított nyilvánosság.”¹⁰

Haraszi könyvének itthon és külföldön egyaránt kalandos utóélete volt. A 70-es évek közepén kezdett kéziratot a szerző 1980 augusztusában fejezte be – egy nappal a lengyel Szolidaritás átütő győzelme előtt, s a pamflet első szamizdatkiadása 1981 decemberére készült el, alig néhány nappal a lengyel hadiállapot bevezetése előtt. 1985-ben a könyv egy újabb szamizdat kiadást¹¹ is megért, és még a 80-as években franciára, németre, angolra is lefordították.¹²

Nem kétséges: Haraszi röpiratára erősen hatott a vízió, amit Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című – elsőként szintén szamizdatban megjelent könyvében¹³ – vázolt. Mivel a szovjet típusú államszocializmus magát hivatalosan olyan rendszernek deklarálta, mely a „tudományos szocializmus” marxi tanain alapul, ellenzői nehezen állhattak ellen a kihívásnak, hogy kritikai nézeteiket maguk is hasonlóan strukturált elméletekben fejtsék ki.¹⁴ Mint Konrád György megjegyzi a Haraszi-pamflet angol kiadásának előszavában: „Korábban egy Szelényi Ivánnal közös könyvünkben, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* címűben, azt próbáltuk feltárni, hogy az értelmiség miként válik önálló osztállyá az államszocializmusban. Annak teóriáját, hogy a cenzúra az államszocialista rendszer szerves része s az irodalmi élet alkotó, sőt építő eleme, amit az új hatalmi elit egyre inkább a magáénak érez – nos mindezt a 70-es évek közepének általános légköre sugallta. Egyszerre rádöbrentünk, hogy a kommunista rendszert korántsem csak a rendőrség tartja fenn.”¹⁵

Haraszi pamfletje, már első szamizdat kiadásával élénk visszhangot váltott ki a független értelmiség körében, s utóbb Petri György és Klaniczay Gábor is bírálatot közölt róla a *Beszélőben*. Cikkében¹⁶ Petri határozottan elveti Haraszi alaptézisét, miszerint kormányzók és kormányzottak kölcsönös önkorlátozása holmi „újfajta civilizációt” hozott volna létre, s kategórikusan tagadja azt is, hogy a cenzúra bármely formája valaha is ösztönzőn hatott volna a kultúrára, avagy, hogy az írók, értelmiségiek bármit nyerhetnek az ilyen alkukon. Ellenkezőleg: ő inkább a szellemi önállóságigény erősödésének biztató jeleit látja s az alapvető erkölcsi és hivatásrendi normák helyreállítását, ellentétben az államszocializmus cenzori gyakorlatával, amely elvesztvén minden eszmei orientációját egy puszta rendőrállam öncélú és kultúraellenes hatalmi gépezetét testesíti meg.

Klaniczay bírálatában¹⁷ egyaránt reflektál Haraszi és Petri érveire. Mindenekelőtt leszögezi, hogy „Haraszi és Petri nem ugyanarról beszél”, ezért „a két diagnózis nem összemérhető”, s továbbá, hogy szerinte mindkét szerző hajlamos a kultúra valódi természetét negligálni. Ugyanakkor, Petrivel ellentétben, Klaniczay készséggel elismeri Haraszi „szatirikus, pesszimista általánosításainak pozitív funkcióját”, amennyiben azok kritikai gondolkodásra s az ellenérvek kimunkálására ösztönöznek. Mint írja: „Haraszi balszerencséje, hogy pamfletje” megkésve „került be a nyilvánosságba. Túl sokáig rágódott gyilkos metaforáin, s ezért provokatív jóslatainak jelentős része aktualitását veszítette” az öncenzúrán alapuló, posztstalinista konszenzus újfajta civilizációjáról. „Ma – azaz: 1982 őszén, állítja Klaniczay – inkább Petri helyzetképével értek egyet, mint Harasziéval.” Ám méltányosan azt is hozzá teszi: „Haraszi könyve, ismereteim szerint, az első átfogó kísérlet arra, hogy a szocialista kultúra új típusú kényszereit és azok kiszámítható következményeit rendszerként ábrázolja valaki, s ez Petri indulatos legyintésénél mindenképpen több figyelmet érdemel. (...) Nem azt kellett volna Haraszi szemére vetni, hogy mindezt – némi költői túlzással új civilizációként ábrázolja, hanem hogy egy statikus rendszert dolgozott ki.” A kultúra, hangsúlyozza Klaniczay, tágabb értelemben egy egész társadalom mindennapi életformája – ahogy egy házat felépítenek, egy vendéglőt vezetnek –, melyet cinikus és kontraszelektált pártbürokraták éppúgy nem irányíthatnak, mint ahogy nem alapulhat kizárólag a radikális értelmiség mégoly hősies ellenállására sem – s inkább ez az, ami a történelmet nem tölti el a jövőt illetően túlzott optimizmussal.

Hogy a nyilvánossággal, azaz a cenzúrával komoly baj van, ezt az izmosodó

szamizdatmozgalmon kívül leginkább az olyan cenzúramentes alkalmi fórumok tették nyilvánvalóvá, mint amilyenek a 80-as évek írószövetségi vitái, vagy az 1985 őszén Budapesten tartott Európai Kulturális Fórum alternatív kísérőrendezvényei voltak. Mindezek nem pusztán arra kínáltak alkalmat, hogy résztvevők az aktuális cenzori jogsérelmeket a szélesebb hazai és nemzetközi publikum elé tárják, hanem, hogy a kultúra, a politika és a nyilvánosság összefüggéseit szabadon megvitatva néhány alapelvet is segítsenek tisztázni.

Az Európai Kulturális Fórum 1985 őszén Budapesten

Tíz évvel az után, hogy a helsinki egyezményt Albánia kivételével valahány európai ország s az Egyesült Államok és Kanada is aláírta, 1985. október közepétől november végéig Budapest látta vendégül az Európai Kulturális Fórumot. Mint korábban a belgrádi, madridi utókonferenciákat, a budapestit is annak megvitatására szánták, hogy a felek a megvitatandó tárgykörben miként tesznek eleget Helsinkiben vállalt kötelezettségeiknek.

A budapesti fórumra hivatalosan 850 küldöttet akkreditáltak, s ez a népes diplomatahad, a szakértőkkel és a kísérő személyzettel, hat hétre valósággal megszállta a várost. A szovjet tárgyaló delegáció 90 tagú volt, a csehszlovák 74, a nyugatnémet 72, a lengyel 54, az amerikai 52, a román 7. A szovjet tömb országainak küldöttségét – az egyetlen Románia kivételével – miniszterek vezették, a nyugatiakat exminiszterek és nagykövetek. Egy hallgatólagos megállapodás szerint kelet-európai emigránsok a nyugati küldöttségekben nem kaphattak helyet.

Vendéglátók és vendégek, hivatalos és nem hivatalos körök egyaránt régóta készültek e kivételesen nagy nyilvánosságot ígérő alkalomra. Kiváltképp Budapesten, hol ellenzékiek és emberi jogi aktivisták, titkosrendőrök és titkos ügynökök, pártbürokraták és újságírók egyformán készen álltak arra, hogy a legjobb formájukat hozzák. Mi több, még néhány fiatal akcionista művész is buzgón készült a fórumra: az Inconnu csoport merész és invenciózus tagjai, akik ez alkalomra rendőrzubbonyba bújtatott Mona Lisa-matricát gyártottak tömegével, amely villamosról, telefonfülkéről és kirakatüvegről lépten-nyomon a járókelőre kacsintva a „csábos rendőrállam” nagyon is valóságközeli ország imázsát sugallta. Mi több, „Gioconda őrmester”-rel még plakát is készült „Kultúrát rendőrség – művészetet cenzúra nélkül!” felirattal. Azt csak kevesen tudták, hogy a plakát tervezőjét, Bokros Pétert kevéssel a fórum kezdete előtt erőszakkal bevonultatták, és hogy a kulturális tanácskozás heteit „fényes elszigeteltségen” egy katonai fogdában töltötte.

A fórum hivatalos megnyitója alkalmából a magyar demokratikus ellenzék felhívással fordult a tanácskozás résztvevőihöz.¹⁸ Ez már bevezető soraival is radikálisan elutasítja a kultúra s a nyilvánosság mindenféle antidemokratikus felügyeletét:

„Sajtószabadságot!

A kormányzat azzal kérkedik, hogy nálunk nincs cenzúra. Aki ezt mondja, tudva valótlant állít. Igaz, cenzúrahivatal, cenzornak nevezett tisztviselők nincsenek. De könyvelkobzások, könyvbetiltások, könyvcsonkítások, szerzőkre és alkotóművészekre kimondott szilenciumok útján, szerkesztők és lektorok hatósági „sugalmazásra” történő elbocsátásával, a szamizdat

elleni rendőri zaklatásokkal (házkutatásokkal, bírságokkal) is hatékony cenzúrát lehet érvényesíteni. A nyomdaipar, a könyvkiadás, a filmgyártás, a rádió és televízió feltétlen állami monopóliuma és pártirányítása ugyancsak a cenzúra eszköze.

Magyarországon nincs sajtószabadság! A tömegtájékoztatást titkos és jogilag körülhatárolatlan cenzúra torzítja el."

A hatoldalas memorandum, melyet 22 magyar művész, tudós és értelmiségi írt alá, 19 egy kilencpontos követeléslistával folytatódik. Ennek legelső pontja, hogy az Országgyűlés hozzon új tömegtájékoztatási törvényt, amely a sajtónak teljes szabadságot garantál, kivéve az erőszakra, a háborúra és a faji diszkriminációra uszítás minősített eseteit. A további követelések a tájékoztatás állami monopóliumának megszüntetését célozzák (bárki által alapítható napi- és hetilapokkal és folyóiratokkal, magánvállalkozású film- és videostúdiókkal), és teljes szabadságot sürgetnek a könyvkiadás, -nyomtatás terén.

Az aláírók követelik továbbá, hogy vessenek véget a nyomda- és fénymásológépek rendőri ellenőrzésének, „a vámkezelés ürügyén gyakorolt cenzúrának” (nyugati könyvek és újságok rendszeres elkobzásának), a nonkomformista szerzők zaklatásának, egyes könyvtári és levéltári állományok politikai szempontú zárolásának, és biztosítsák a nyugati sajtótermékek és könyvek szabad hozzáférhetőségét.

NÓVÉ BÉLA

(Folytatása következik)

JEGYZET

1 Nota bene, többértelműségével már-már mulatságos, ahogy a magyar államvédelmi zsargon szervilis tükörfordítással: „önkiadás”-ként vette át a szót az oroszból. Nálunk ugyan nem honosodtak meg, de a szláv nyelvekben a 'szamizdat'-ból további rokon szavak is sarjadtak: így a „gasszizdat” a hivatalos, cenzúrázott állami - vagy a „tamizdat” az emigráns kiadványok jelölésére.

2 Alább átdolgozva és kiegészítve Kőszeg Ferenc egykori, angol nyelvű áttekintését használok fel – szamizdatként megjelent eredetijét ld.: Editor's Note in Roundtable. Digest of the Independent Hungarian Press, 1987 / 1–2. pp 3–5.

3 Aczél György: Szocializmus, nemzet, kultúra. Budapest, 1985. p. 168.

4 Miként közismert, a 60-as, 70-es években a legfelső párttestületek számos ilyen megtorló intézkedést hoztak: ld. pl.: Kemény György, majd Lukács György tanítványainak elbocsátását s egy részük külföldre kényszerítését, Konrád György és Szelényi Iván, majd Haraszti Miklós és a „maoista összeesküvők”: Pór György és társai perét, a Charta 79 aláíróinak, majd a Bibó-emlékkönyv szerzőinek személyre szabott, szelektív retorzióit etc.

5 Teljes szövegét ld.: Csizmadia Ervin: A magyar demokratikus ellenzék. 1–3. Dokumentumok. T-Twins, Budapest 1995. vol 3. pp. 116–117.

6 Haraszti Miklós: A cenzúra esztétikája. AB Független Kiadó, Budapest, 1981. / 1986.

7 Haraszti Miklós: The Velvet Prison. Penguin Books, London, 1989.

8 Haraszti Miklós: A cenzúra esztétikája, Magvető,. Bp. 1991. 10–11.

9 Haraszti, i. m. 23.

10 Haraszti, i. m. 128–129.

11 Demszky Gábor AB Független Kiadójánál, majd a rendszerváltás után harmadízben is megjelent a Gondolat kiadónál 1991-ben.

12 Francia kiadása: L'Artist d'Etat, Fayard, Paris, 1983. – német kiadása: Die Staatskünstler, Rotbuch Verlag, Berlin, 1984. – angol kiadásai: 1) The Velvet Prison, Basic Books-New Republic Books, New York, 1987. 2) I. B. Tauris, London, 1988. 3) The Noonday Press-Farrar, Straus and Giroux, New York, 1989. 4) Penquin Books, London, 1989.

13 Konrád-Szelényi: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Katalizátor Iroda, Budapest, 1987.

14 Ez, mint ismeretes, utóbb könyvtárnyi teoretikus irodalmat eredményezett részben a nyugati új baloldal, részben olyan kelet-európai reformmarxista kísérletek szellemi műhelyeiből kikerülve, mint amilyen Lukács György és tanítványainak „budapesti iskolája” volt. Itt sajnos nincs tér a politikaelméletek e sokszínű és ellentmondásos hagyományára kitérni, minden esetre magáért beszél, hogy a magyar szamizdat egyik első komolyabb vállalkozása a Kovács András szerkesztette, 22 szerzős Marxizmus a negyedik évtizedben című 1977-es antológia, miként jól ismert az is, hogy a demokratikus ellenzék több tagja: így Vajda Mihály, Ludassy Mária, Kis János, Bence György és Radnóti Sándor korábban a „Lukács-iskola” vagy a „Lukács óvoda” körébe tartozott. Ugyancsak ismert életrajzi tény, hogy 1968 előtt, maga Haraszti is flörtölt a maoizmussal, noha a „maoista összeesküvők”: Pór György és társai börtönítéletekkel

is honorált egykori diákmozgalmában nem vett részt.

15 Forward to The Velvet Prison. Artists Under state socialism. By Miklós Haraszti. Penguin Books, London 1989. p. 13.

16 Petri György: A legvidámabb barakk mint civilizáció. Beszélő, Összkiadás, Vol. I (1981–1984), Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 1992. pp 94–96.

17 Klaniczay, Gábor: Még egyszer a cenzúra esztétikájáról. Beszélő, Összkiadás, Vol. I (1981–1984), Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 1992. pp 210–213.

18 A magyar demokratikus ellenzék felhívása az Európai Kulturális Fórumhoz. In: Beszélő, Összkiadás, II. kötet (1984–1987), Budapest, AB-Beszélő Kiadó, 1992. pp 335–338.

19 Az aláírók névsora: Bokros Péter, Demszky Gábor, Endreffy Zoltán, Gadó György, Gondos Béla, Haraszti Miklós, Kardos András, Kenedi János, Kis János, Konrád György, Krassó György, Molnár Tamás, Nagy András, Nagy Jenő, Pákh Tibor, Petri György, Radnóti Sándor, Rajk László, Solt Ottilia, Szalai Pál, Tamás Gáspár Miklós, Vajda Mihály.